

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΓΡΑΦΕΙΟ ΤΥΠΟΥ

EMBARGO ΩΡΑ 18.00

ΣΗΜΕΙΑ ΟΜΙΛΙΑΣ

ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ κ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΛΗΞΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΜΕ ΘΕΜΑ:

«THE FUTURE OF GLOBAL LAW»

Αθήνα, 24.5.2019

Η ΕΠΙΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΟΥ «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ» ΕΠΙ ΤΟΥ «ΘΕΣΜΙΚΟΥ»

**Από την δημοκρατικώς θεσμοθετημένη στην οικονομικώς «δομημένη» ρυθμιστική
υπόσταση του κανόνα δικαίου**

Εισαγωγή

Σήμερα γίνεται, σχεδόν καθολικώς, δεκτό ότι το σύστημα -θεσμικό και πολιτικό- της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας συνιστά τον πιο πρόσφορο και πιο αποτελεσματικό τρόπο δημοκρατικής διακυβέρνησης.

A. Και το σπουδαιότερο σημείο υπεροχής του εντοπίζεται στο ότι η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, ως σύστημα διακυβέρνησης το οποίο συνδυάζεται, κατ' ανάγκην, με το σύστημα της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, που προϋποθέτει τον ελεύθερο και υγιή ανταγωνισμό ως προς το, *lato sensu*, επιχειρείν, εμφανίζεται η πιο κατάλληλη και «φιλική», έναντι του Ανθρώπου, θεσμικώς οργανωμένη διαδικασία άσκησης της

εξουσίας, στην όλη προσπάθειά του να υπερασπισθεί την αξία του και ν' αναπτύξει ελευθέρως την προσωπικότητά του, ιδίως στο πλαίσιο άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του.

B. Κατ' εξοχήν δε ως το σύστημα που, στην κατά τ' ανωτέρω προσπάθεια του Ανθρώπου, τον εξοπλίζει με τ' απαραίτητα μέσα αποτελεσματικής άμυνας κατά των φαινομένων της κρατικής αυθαιρεσίας αλλά και κατά της εκ μέρους των λοιπών μελών του κοινωνικού συνόλου εξίσου αυθαίρετης άσκησης των κάθε είδους δικαιωμάτων. Πρόκειται για μέσα θεσμικώς καθορισμένα και οργανωμένα, τα οποία καθιστά απολύτως διακριτά, από άλλα παρεμφερή μέσα, η υπεροχή τους εκείνη που οφείλεται στην καταγωγή της δημοκρατικής τους νομιμοποίησης.

I. Τα χαρακτηριστικά, θεσμικά και πολιτικά, της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας: Η ιδιαίτερη σημασία της δημοκρατικώς θεσμοθετημένης ρυθμιστικής υπόστασης του κανόνα δικαίου.

Η προμνημονευόμενη υπεροχή, σε θεσμικό και πολιτικό επίπεδο, του συστήματος της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας οφείλεται σε συγκεκριμένα θεσμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά του, από τα οποία ιδιαίτερη σημασία έχουν τα εξής:

A. Η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία προϋποθέτει ότι κατά την λειτουργία των Πολιτειακών οργάνων, που συγκροτούνται από εκλεγμένους εκπροσώπους, ισχύουν οι κανόνες της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας. Μιας πλειοψηφίας η οποία βεβαίως και αποφασίζει, με αντίστοιχη υποχρέωση της μειοψηφίας να σέβεται τον πλειοψηφικό κανόνα εν ονόματι της Δημοκρατικής Αρχής. Αλλά και μιας μειοψηφίας, η οποία έχει στην διάθεσή της θεσμοθετημένα μέσα ελέγχου της πλειοψηφίας, κατά την λήψη και εφαρμογή των αποφάσεών της, πράγμα που αποκλείει την παντοδυναμία και, κατ' επέκταση, την αυθαιρεσία της πλειοψηφίας, ιδίως μετά την λήψη των αποφάσεων εκ μέρους της.

B. Περαιτέρω, και προσανατολίζοντας την ανάλυση στο πεδίο των σχέσεων κυβερνώντων και κυβερνωμένων, η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία θωρακίζει τον Άνθρωπο, κατά την

άσκηση των θεσμικώς οργανωμένων δικαιωμάτων του, έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας μέσω των θεσμών του Κράτους Δικαίου. Το οποίο, κατά την σύγχρονη εκδοχή του διεθνώς, συνίσταται στον συνδυασμό αφενός κανόνων δικαίου, οι οποίοι διέπουν την εν γένει δομή και δράση των κρατικών οργάνων, συνθέτοντας έτσι την πεμπουσία της, *lato sensu*, Αρχής της Νομιμότητας. Και, αφετέρου, αποτελεσματικών κυρώσεων εναντίων των κρατικών οργάνων –και όχι μόνο– σύμφωνα με την περί τριτενέργειας των δικαιωμάτων θεωρία και πράξη σε περίπτωση που αυτά παραβιάζουν τους ως άνω κανόνες δικαίου. Συγκεκριμένα:

1. Θεσμική *sedes materiae* του Κράτους Δικαίου είναι η ύπαρξη κανόνων διαμορφωμένων σε ιεραρχική τάξη, της οποίας κορυφή είναι, κατά κανόνα, το Σύνταγμα. Κανόνων, οι οποίοι διέπουν την δομή και την δράση όλων, ανεξαιρέτως, των κρατικών οργάνων, ακόμη και των άμεσων. Πλην όμως το Κράτος Δικαίου επιβάλλει οι ως άνω κανόνες δικαίου να είναι πλήρεις, ήτοι *leges perfectae*, με την έννοια ότι συνοδεύονται από την θεσμοθέτηση κυρωτικών μηχανισμών, οι οποίοι θωρακίζουν την κανονιστική ισχύ τους για το ενδεχόμενο παραβίασής τους. Επομένως, το Κράτος Δικαίου δεν συμβιβάζεται με την πλαισίωση, έστω και μερικώς, της δομής και της δράσης των κρατικών οργάνων από ατελείς κανόνες δικαίου, ήτοι *leges imperfectae*.
2. Οι κατά τ' ανωτέρω, εγγυητικοί της Αρχής της Νομιμότητας, κυρωτικοί μηχανισμοί εμφανίζονται υπό ποικίλες μορφές, συνήθως δε υπό την μορφή «θεσμικού τριπτύχου», το οποίο συνθέτουν ο κοινοβουλευτικός έλεγχος, ο διοικητικός αυτοέλεγχος και ο δικαστικός έλεγχος. Κατ' ουσίαν όμως, μόνον ο δικαστικός έλεγχος εφαρμογής της Αρχής της Νομιμότητας θεωρείται ως πραγματικά αποτελεσματικός κυρωτικός μηχανισμός, απολύτως συμβατός με τις απαιτήσεις του Κράτους Δικαίου, τόσο λόγω της προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, η οποία περιβάλλει τον Δικαστή κατά την έκδοση των αποφάσεών του, όσο και λόγω της εκτελεστότητας που συνεπάγονται οι δικαστικές αποφάσεις, εξαιτίας του παραγόμενου εξ αυτών δεδδικασμένου. Εκτελεστότητας, η οποία μάλιστα φθάνει ως

τα όρια της αναγκαστικής εκτέλεσης εναντίον αυτού τούτου του νομικού προσώπου του Δημοσίου.

Γ. Από τα όσα εκτέθηκαν συνάγεται ότι στο σύστημα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, κυρίως λόγω της πεμπουσίας του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας, κορυφαίο ρόλο ως προς την θεσμική και πολιτική υπεροχή του διαδραματίζει ο κανόνας δικαίου. Και τούτο διότι αυτός ο κανόνας δικαίου έλκει, κατ' αποτέλεσμα, την καταγωγή του από την εφαρμογή της Δημοκρατικής Αρχής, με την έννοια ότι προκύπτει μέσ' από τα δεδομένα της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, την οποία διαμορφώνουν με την δράση τους τα μέλη του *in concreto* κοινωνικού συνόλου, που διέπει ο κανόνας δικαίου. Η παραγωγή του όμως, ακριβώς λόγω της επιρροής της Δημοκρατικής Αρχής στο σύστημα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, γίνεται με δημοκρατικώς θεσμοθετημένα μέσα, γεγονός το οποίο επιτρέπει στον κανόνα δικαίου ν' αποτελεί πραγματικό ανάχωμα εναντίον κάθε μορφής αυθαιρεσίας, ιδίως δε εναντίον της κρατικής αυθαιρεσίας, υφ' οιανδήποτε μορφή και αν εμφανίζεται. Τα όσα ήδη εκτέθηκαν αποδεικνύουν ότι καίριας σημασίας για τον κανόνα δικαίου, ο οποίος στο σύστημα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας συνθέτει την βασική αντιηρίδα του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας, είναι η σύνδεσή του με την κοινωνικοοικονομική υποδομή, εκ της οποίας προκύπτει με δημοκρατικώς, όπως ήδη τονίσθηκε, θεσμοθετημένες διαδικασίες. Την, σχεδόν καθολικώς σήμερα αποδεκτή, θέση ως προς την καθοριστική επιρροή της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, ως υποδομής, στην ρυθμιστική υπόσταση του κανόνα δικαίου -και, συγκεκριμένα, στην διαμόρφωση και πρωτίστως στην εφαρμογή του κανόνα δικαίου κατά το κανονιστικό του περιεχόμενο- δεν αρνούνται πλέον ούτε οι ακραιφνείς εκπρόσωποι του νομικού θετικισμού, έστω και αν επικεντρώνουν, τουλάχιστον κατά κανόνα, την ουσία αυτής της επιρροής κυρίως στις κάθε φορά κρατούσες αρχές και αξίες, που κυριαρχούν στο πεδίο του *in concreto* κοινωνικού συνόλου, εντός του οποίου εφαρμόζεται ο κανόνας δικαίου.

1. Υπενθυμίζεται ότι ο Thomas Hobbes («Leviathan», 1651, ιδίως κεφ. XXVI, αρ. 8, μετάφραση Γρηγόρης Πασχαλίδης και Αιμίλιος Μεταξόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1989, τόμ. Α', σελ. 327 επ.) θεωρείται ο πρώτος μείζων θεωρητικός της αμιγούς θετικότητας του Δικαίου ως συνόλου νόμων, υποστηρίζοντας ότι η μόνη πραγματικώς εφικτή Δικαιοσύνη είναι αυτή που επιτυγχάνεται με βάση τους τεθειμένους κανόνες δικαίου, άρα μέσω του θετικού δικαίου. Αλλ' ακόμη και ο Thomas Hoobes δεν έφθασε να υποστηρίξει ότι ο θετικός χαρακτήρας του κανόνα δικαίου είναι παντελώς αποκομμένος από τον κοινωνικό περίγυρο, εντός του οποίου εφαρμόζεται. Όπως αντιθέτως, δεχόταν ότι η θετικότητα του κανόνα δικαίου καταξιώνεται επειδή η ουσία του και η εφαρμογή του συμβάλλουν ουσιωδώς στην ειρηνική κοινωνική συμβίωση.
2. Βεβαίως ο νομικός θετικισμός, όπως τον γνωρίζουμε σήμερα, διαμορφώθηκε περί τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, έχοντας ως «πυρήνα» του την θέση, ότι το Δίκαιο είναι σύνολο γενικών προσταγών που διαμορφώνουν ένα κανονιστικό «δέον», το οποίο εγγυώνται οι κατάλληλοι κυρωτικοί μηχανισμοί σε περίπτωση μη σεβασμού του από τους κάθε είδους αποδέκτες του. Τις βάσεις του ως άνω νομικού θετικισμού έθεσε ο John Austin («*Lectures on Jurisprudence, or The Philosophy of Positive Law*», John Murray, London, 1885, ανατ. 1972, I, σελ. 86 επ.), ενώ η θεωρητική του επεξεργασία κορυφώθηκε κατά τον 20^ο αιώνα, πρώτα από την Hans Kelsen (βλ. π.χ. «*Reine Rechtslehre*», 1934, 2^η έκδ. το 1960, Franz Deuticke, Βιέννη και «*General Theory of Law and State*», 1945, επανέκδοση Transaction Publications, New Brunswick, 2006). Και, ύστερα, από τον H.L.A Hart («*Positivism and the Separation of Law and Morals*», Harvard 5Law Review, 71, 1958, σελ. 593 επ. και, κυρίως, «*The Concept of Law*», 3^η έκδ., με εισαγωγή της Leslie Green και επίμετρο, από την 2^η έκδ., των Penelope A. Bulloch και Joseph Raz, Oxford University Press, Oxford, 2012).

α) θα ήταν όμως λάθος να υποστηρίξει κανείς ότι οι ως άνω κορυφαίοι εκπρόσωποι του νομικού θετικισμού αγνοούσαν, αρνούμενοι παντελώς, την

σημασία της επιρροής της κοινωνικοοικονομικής υποδομής κατά την διαμόρφωση της ουσίας και κατά την εφαρμογή του κανόνα δικαίου. Ορθότερο είναι να γίνει δεκτό πως αυτή η τάση του νομικού θετικισμού επικεντρώνεται, αποκλειστικώς, στην κανονιστική υπόσταση του κανόνα δικαίου, λόγω του ότι την θεωρεί καθοριστικής σημασίας για την θεσμική του υπόσταση, κρίνοντας δευτερεύουσας σημασίας, ως προς αυτή την θεωρητική προσέγγιση του κανόνα δικαίου, την σημασία της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας κατά την γέννησή του και κατά την εφαρμογή του.

β) Προς αυτή την κατεύθυνση εμφανίζονται άκρως διαφωτιστικές οι εξής αναφορές:

β1) Ο John Austin (όπ. παρ., σελ. 214) διευκρινίζει: *«Το ποιο είναι το Δίκαιο είναι ένα ζήτημα, η αξία ή η απαξία του είναι ένα άλλο».*

β2) Ο δε H.L.A. Hart (*«The Concept of Law»*, όπ. παρ., κυρίως Postscript, δημοσιευθέν μετά θάνατον στην 2^η έκδ. του 1994, σελ. 238-276 και ιδίως σελ. 250 επ.) δέχθηκε, ότι Δίκαιο και Ηθική δεν έχουν μεν αναγκαία σχέση, έχουν όμως, οπωσδήποτε, ιστορική συνάφεια. Με την έννοια ότι υφίσταται εμπειρικός -και όχι εννοιολογικός- σύνδεσμος μεταξύ Δικαίου και Ηθικής, αφού σε κάθε νομοθεσία ενυπάρχει ένας δομικός ηθικός πυρήνας, ως «ελάχιστο περιεχόμενο φυσικού δικαίου». Περαιτέρω δε δέχθηκε ότι ο σύνδεσμος μεταξύ Δικαίου και Ηθικής εμφανίζεται ακόμη και αναγκαίος, σ' εκείνες τις έννομες τάξεις που ανάγουν την Ηθική -εν μέρει ή εν όλω- σε απαραίτητο συστατικό στοιχείο του θετικού δικαίου, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του Συντάγματος των ΗΠΑ, όταν π.χ. απαγορεύει «βάνουσες ποινές» ή επιβάλλει «προσθήκους νομική διαδικασία» για τον περιορισμό ή την στέρηση δικαιωμάτων.

γ) Αξίζει, στο σημείο αυτό, να τονισθούν και τα εξής:

γ1) Ορισμένοι επίγονοι του H.L.A. Hart, με πιο αντιπροσωπευτικό εκπρόσωπό τους τον Joseph Raz (βλ. π.χ. *«Law and Value in Adjudication»*, in *«The*

Authority of Law», Oxford University Press, 1979, ιδίως σελ. 180 επ.), θεωρούνται φαινομενικώς αυστηρότεροι του δασκάλου τους ως προς την σχέση Δικαίου και Ηθικής, μη επικροτώντας την τελική απομάκρυνσή του από τον ακραιφνή αρχικό θετικισμό του. Όμως και αυτοί δέχονται ότι, ενδεχομένως, η Ηθική δεν έχει σχέση με την δημιουργία και την υπόσταση του κανόνα δικαίου, έχει όμως σχέση με την εφαρμογή του. Με την έννοια ότι το Δίκαιο τότε μόνο μπορεί ν' «αξιώσει» αποτελεσματικά την, εκ μέρους των υποκειμένων του, υπακοή στις προσταγές που καθιερώνει, όταν στηρίζεται σ' ένα minimum ηθικής νομιμοποίησης, σύμφωνα με τις αρχές του «αξιακού κώδικα» του κοινωνικού συνόλου, του οποίου τα ως άνω υποκείμενα είναι μέλη.

γ2) Και ακόμη περισσότερο, ορισμένοι θετικιστές της τελευταίας γενιάς (βλ. π.χ. Leslie Green, «*Positivism and the Inseparability of Law and Morals*», New York University Law Review, 83, 2008, σελ. 1025 επ., Scott Shapiro, «*Legality*», The Belknap Press of Harvard University Press, Καίμπριτζ ΜΑ, 2011), αποστασιοποιούνται ανοιχτά από τους «προγόνους» τους, όταν δέχονται ότι το Δίκαιο είναι, σε τελική ανάλυση, ένας *sui generis* «ηθικός χώρος». Τούτο συνάγεται, κατ' ανάγκην, από το ότι η ίδια η νομική ορολογία το αποδεικνύει, καταφεύγοντας σε έννοιες όπως δικαιώματα, καθήκοντα, ελευθερία, ισότητα, ευθύνη καθώς και σε έννοιες αμιγώς πολιτισμικού περιεχομένου. Είναι δε άκρως χαρακτηριστικό αυτής της αποστασιοποίησης το ότι καταλήγει στο συμπέρασμα, πως οι αρχές του Κράτους Δικαίου και της βασικής θεσμικής του «αντηρίδας», της Αρχής της Νομιμότητας, συνιστούν αυτοτελείς ηθικές αξίες, σχεδόν «υπαρξιακές», τόσο για την υπόσταση του κανόνα δικαίου όσο και για την εφαρμογή του.

3. Κάπως έτσι, οι σύγχρονοι εκπρόσωποι του νομικού θετικισμού συναντώνται, ως προς την επιρροή της κοινωνικοοικονομικής υποδομής στην διαμόρφωση της υπόστασης και στην εφαρμογή του κανόνα δικαίου, ακόμη και με κορυφαίους εκπροσώπους του αντίθετου, φαινομενικώς, ρεύματος, δηλαδή με «αντιθετικιστές»

του διαμετρήματος ενός Ronald Dworkin (βλ., ιδίως, «*Taking Rights Seriously*», 1977, σελ. 81 επ. και «*Law's Empire*», Harvard University Press, Καμπριτζ ΜΑ, 1986). Κατά τον οποίο, όπως αναλύει εύστοχα ο Παύλος Σούρλας (in «Ο νομικός θετικισμός και οι πολυσχιδείς σχέσεις δικαίου και ηθικής», Η επιστροφή της Ηθικής, Παλαιά και νέα ερωτήματα, Άρτος Ζωής, Συναντήσεις, 3, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης, 2013, σελ. 553): «...ωμά γεγονότα, όπως είναι οι αποφάσεις συγκεκριμένων προσώπων ή η επικρατούσα σε ορισμένο τόπο και χρόνο πρακτική, δεν μπορούν αφ' εαυτών να δημιουργούν δίκαιο. Αντίθετα, πρέπει να μπορούν να ερμηνευτούν ως λόγοι δημιουργίας δικαίου· και η ερμηνεία αυτή είναι αδύνατον να καθοδηγείται από καθαρά εμπειρικά δεδομένα όπως είναι οι προθέσεις συγκεκριμένων προσώπων ή η ομοιομορφία συμπεριφορών που ενδέχεται να επικρατεί σε μια πολιτική κοινότητα γενικά ή ειδικότερα σε μια κοινότητα νομικών. Με άλλα λόγια: δίκαιο παράγεται εκεί όπου υπάρχουν αληθινά λόγοι δημιουργίας του και όχι όπου κάποιοι ισχυρίζονται ή και πιστεύουν ότι υπάρχουν ή διακηρύσσουν τη βούλησή τους να δημιουργηθούν. Για το λόγο αυτό τα ιστορικά συμβάντα θέσπισης δικαίου τότε μόνο θέτουν πράγματι δίκαιο, όταν μπορούν να ερμηνευθούν ως τέτοια βάσει κάποιων θεμελιωδών αρχών πολιτικής ηθικής – και αυτές είναι αδύνατον, χωρίς τον κίνδυνο λήψης του ζητουμένου, με τη σειρά τους να έλκουν την ισχύ τους από αυτά τούτα τα γεγονότα ως ωμά εμπειρικά δεδομένα, στην ερμηνεία των οποίων καλούνται να συμβάλουν. Κατ' επέκταση, σαφείς ρυθμίσεις δεν μπορούν ποτέ να υπάρξουν απρόσμεικτα από ηθικές εκτιμήσεις, επομένως απλή διαπίστωση του ισχύοντος δικαίου σαν να ήταν ένα απλό εμπειρικό γεγονός είναι παντελώς αδιανόητη».

Δ. Η ανάλυση που προηγήθηκε καταδεικνύει με ενάργεια το πως και γιατί, στην σημερινή Νομική Επιστήμη, και ιδίως στο πεδίο της Φιλοσοφίας του Δικαίου, υφίσταται καθολική, σχεδόν, αποδοχή της σημασίας των θεωρούμενων ως διαπλαστικών πηγών του Δικαίου. Οι διαπλαστικές πηγές του Δικαίου, συμπληρωματικώς προς τις διαγνωστικές, που αφορούν την ανίχνευση της ύπαρξης του και προς τις δημιουργικές, που αντιστοιχούν σε αυτούς τούτους τους κανόνες δικαίου, συνδέονται -αυτονοήτως, όπως προκύπτει και από πλευράς ορολογίας- με

τα δεδομένα που διαμορφώνουν το κανονιστικό του περιεχόμενο. Με την έννοια όχι μόνο της αρχικής του διάπλασης αλλά και της μετέπειτα οιασδήποτε τροποποίησής του, αφού η θεσμική «μοίρα» του κανόνα δικαίου είναι τέτοια, ώστε να υπόκειται, εξ ορισμού, σε διαρκείς μεταβολές.

1. Συγκεκριμένα, λοιπόν, ως διαπλαστικές πηγές νοούνται τα κάθε είδους κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, σε συνδυασμό με τα συνακόλουθα πολιτικά και ιστορικά δρώμενα, που συνθέτουν την «υποδομή-μήτρα», μέσ' από την οποία προκύπτει τόσο η ανάγκη όσο και η αντίστοιχη δυναμική θέσπισης του κανόνα δικαίου στο πλαίσιο του Κράτους Δικαίου: Άρα από τη μια πλευρά η βάση, η οποία συνιστά την υποδομή του τελικού θεσμικού εποικοδομήματος που εμφανίζεται με την μορφή του κανόνα δικαίου. Και, από την άλλη πλευρά, η ένταση, με την οποία η ως άνω υποδομή επηρεάζει τελικώς το όλο κανονιστικό εποικοδόμημα, που συνθέτει το περιεχόμενο του κανόνα δικαίου. Αυτή δε ακριβώς η σύνθεση της ουσίας των διαπλαστικών πηγών του δικαίου αποδεικνύει ότι:

α) Η ενδελεχής και ολοκληρωμένη ανάλυση του κανόνα δικαίου, ως μορφώματος που συμπυκνώνει ένα συγκεκριμένο σύνολο κανονιστικών ρυθμίσεων, δεν είναι δυνατό να εξαντλείται στην αποκλειστικώς θεσμική-νομική θεώρησή του. Απαιτεί, αντιθέτως, την συμπληρωματική επικουρία και άλλων επιστημονικών προσεγγίσεων -άρα την προσφυγή στην διεπιστημονική έρευνα- πρωτίστως δε προσεγγίσεων ιστορικού, φιλοσοφικού, οικονομικού και κοινωνιολογικού προσανατολισμού. Κάπως έτσι διαμορφώνεται η σύγχρονη άποψη, η οποία δέχεται πως μόνο μια τέτοια «ολιστική» αντιμετώπιση του νομικού φαινομένου μπορεί να ερευνήσει κατά τρόπο επιστημονικώς ολοκληρωμένο την ιδιοσυστασία του.

β) Η σύνδεση του κανονιστικού περιεχομένου του κανόνα δικαίου με την κοινωνικοοικονομική υποδομή του δεν είναι τόσο πρόσφατη, όσο φαίνεται να προκύπτει από τη σύγχρονη διεπιστημονική του ανάλυση. Κάθε άλλο μάλιστα,

αφού έχει πολύ βαθύτερες ρίζες στον χρόνο. Το κλασικό απόφθεγμα του Ρωμαϊκού Δικαίου, «ex facto oritur jus», αποδεικνύει ότι ακόμη και κατά την εκκίνηση της πορείας της Νομικής Επιστήμης γινόταν δεκτό πως ο κανόνας δικαίου γεννιέται, de facto, από ένα κοινωνικοοικονομικής σύνθεσης «πρωτογενές μάγμα». Και, για να έλθουμε στην πιο πρόσφατη επιστημονική πραγματικότητα, πολύ πριν η μαρξιστική και νεομαρξιστική αντίληψη του νομικού επιστητού εντρυφήσει στην σχέση υποδομής και εποικοδομήματος για ν' αναλύσει επιστημονικώς την φύση του κανόνα δικαίου, η κλασική Νομική Επιστήμη είχε, κατά κάποιον τρόπο, προτρέξει, φυσικά με τα δικά της μεθοδολογικά «εργαλεία». Έτσι π.χ. η γερμανική Νομική Επιστήμη, ήδη στο τέλος του 19ου αιώνα, είχε αναδείξει την «κανονιστική δύναμη των πραγματικών δεδομένων» («*normative Kraft des Faktischen*»), κατά την γνωστή διατύπωση του G. Jellinek (in «*Allgemeine Staatslehre*», 2η έκδ., 1914, σελ. 337 επ.).

2. Η ανάλυση της κοινωνικοοικονομικής υποδομής, από την οποία παράγεται ο κανόνας δικαίου, οδηγεί και στην διάκριση των διαπλαστικών πηγών του δικαίου σε:

α) Πρωτογενείς: Πρόκειται για τα δεδομένα της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, που συντρέχουν κατά την περίοδο θέσπισης του κανόνα δικαίου. Δεδομένα, τα οποία διαμορφώνονται φυσικά και μέσ' από την γενικότερη επιστημονική εξέλιξη, ιδίως δε εκείνη που σχετίζεται με την πρόοδο της Τεχνολογίας. Και τούτο διότι η τελευταία επιδρά ευθέως, και μάλιστα με οιονεί γεωμετρική πρόοδο επιρροής, στην δημιουργία και συνεχή μεταβολή της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας.

β) Δευτερογενείς: Πρόκειται για τα, lato sensu, ιστορικά δρώμενα, τα οποία συνδέονται, αναποσπαστως, με την κοινωνικοοικονομική υποδομή του κανόνα δικαίου. Με την έννοια ότι και διαμορφώνονται μέσ' από αυτόν αλλά και τον επηρεάζουν με την σειρά τους. Τέτοια ιστορικά δρώμενα συνιστούν, κατά κύριο λόγο, αφενός οι πολιτικές αποφάσεις των φορέων λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Και, αφετέρου, οι ιδεολογικές και φιλοσοφικές θεωρήσεις που

επικρατούν κάθε φορά επιδρώντας, αμέσως ή εμμέσως, πάνω στις ως άνω πολιτικές αποφάσεις.

- 3.** Όπως είναι φανερό, σύμφωνα με τις σκέψεις που προηγήθηκαν σχετικά με την πεμπουσία των διαπλαστικών πηγών του κανόνα δικαίου, καίριο ρόλο διαδραματίζουν ως προς τον τρόπο λειτουργίας τους: Αφενός οι «δεσμοί επιρροής» μεταξύ κοινωνικοοικονομικής υποδομής και θεσμικού εποικοδομήματος. Και, αφετέρου, οι δίαυλοι, μέσ' από τους οποίους εξελίσσεται η επιρροή αυτή. Συγκεκριμένα:

α) Η διάδραση μεταξύ υποδομής και εποικοδομήματος σχετικά με το θεσμικό διακύβευμα του κανόνα δικαίου δεν είναι, κατά την απολύτως κρατούσα σήμερα επιστημονική αντίληψη, μονοδρομική. Όλως αντιθέτως είναι αμφίδρομη, αντιτιθέμενη δηλαδή πλήρως προς την θεωρούμενη ως «μαρξιστικής νοοτροπίας» άποψη περί Δικαίου της σταλινικής περιόδου.

α1) Η άποψη αυτή, ακολουθώντας μια οιονεί «εργαλειακή», δήθεν επιστημονική, προσέγγιση επιχείρησε να καταδείξει ότι η κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα επιδρά μονομερώς στον κανόνα δικαίου, σχετικά με την διαμόρφωση του τελικού κανονιστικού του περιεχομένου. Θα μπορούσε λοιπόν να συνοψισθεί στην θέση ότι «εν αρχή ήν» η υποδομή της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας, σε συνδυασμό βεβαίως με την δευτερογενή επιρροή επ' αυτής της Επιστήμης και του βασικού της απαυγάσματος, ήτοι της Τεχνολογίας.

α2) Η επικρατούσα σήμερα αντίληψη περί αμφίδρομης επιρροής υποδομής και εποικοδομήματος, ως προς την διαμόρφωση κι εξέλιξη του κανόνα δικαίου, μπορεί ν' αναλυθεί στην ακόλουθη αμοιβαία σχέση: Αναντιρρήτως, ο κανόνας δικαίου προκύπτει μέσ' από την πρωτογενή αλλά και δευτερογενή επίδραση της, *lato sensu*, κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Πλην όμως μετά την τελική θέσπιση του κανονιστικού του περιεχομένου και, συγκεκριμένα, μέσω της εφαρμογής του από τ' αρμόδια κάθε φορά όργανα, ο κανόνας δικαίου παράγει, αναποδράστως, αποτελέσματα, τα οποία εμπλουτίζουν την

κοινωνικοοικονομική υποδομή του. Συγκεκριμένα δε είτε προς την κατεύθυνση της στήριξης της, προκειμένου να μην μεταβληθεί -και σε αυτό συνίσταται η θεωρούμενη ως «συντηρητική» λειτουργία του κανόνα δικαίου- αλλά, όλως αντιθέτως, να διατηρηθεί ώστε να στηρίξει την διάρκεια ισχύος του κανόνα δικαίου. Είτε προς την κατεύθυνση της ελεγχόμενης μεταβολής της, προκειμένου να προετοιμάσει το έδαφος αντίστοιχης μεταβολής του κανονιστικού περιεχομένου του κανόνα δικαίου, ιδίως διότι η εφαρμογή του δεν έχει οδηγήσει στα επιδιωκόμενα αποτελέσματα.

β) Οι επιμέρους δίαυλοι της αμφίδρομης επιρροής, κυρίως ως προς την τεχνική εμφάνισης και εξέλιξής της, πρέπει ν' αναζητηθούν συνδυαστικώς προς τις πλευρές:

β1) Πρώτον, της Επιστήμης συνολικώς. Και, συγκεκριμένα, όχι μόνο της Νομικής Επιστήμης αλλά όλων των Επιστημών οι οποίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, αφορούν την έρευνα τόσο της υποδομής όσο και του εποικοδομήματος του κανόνα δικαίου. Έτσι π.χ. η Νομική Επιστήμη μπορεί ν' αναδείξει την επάρκεια ή την ανεπάρκεια της συμβατότητας του θεσμικού εποικοδομήματος σε σχέση με την υποδομή του. Ενώ οι Επιστήμες, που συνδέονται ευθέως με την υποδομή αυτή, μπορούν ν' αναδείξουν το αν και κατά πόσον είναι αναγκαία η διατήρηση ή η μεταβολή της, και μέσω της επίδρασης του θεσμικού εποικοδομήματος σε αυτήν.

β2) Δεύτερον, της πρακτικής εφαρμογής του κανόνα δικαίου. Ιδίως δε της εφαρμογής του από τα όργανα του Κράτους, με «αιχμή του δόρατος» τα όργανα της Εκτελεστικής Εξουσίας. Και τούτο διότι η εφαρμογή του κανόνα δικαίου είναι εκείνη η οποία, εντέλει, αποτελεί το ασφαλέστερο τεκμήριο -φυσικά μαχητό, από την ίδια του την φύση- ως προς το αν ο κανόνας δικαίου ανταποκρίνεται στις ανάγκες θέσπισής του.

β3) Τρίτον -και συμπληρωματικώς προς την προμνημονευόμενη πρακτική εφαρμογή του κανόνα δικαίου- της Νομολογίας. Δηλαδή, της μέσω των οργάνων της Δικαστικής Εξουσίας εφαρμογής του κανόνα δικαίου και της

συνακόλουθης δικαστικής αποτίμησης της κανονιστικής του εμβέλειας και αποτελεσματικότητας. Αν γίνεται λόγος ξεχωριστά για την, δικαστικής υφής, παράμετρο εφαρμογής του κανόνα δικαίου, τούτο οφείλεται στην θεσμική ιδιομορφία της Δικαστικής Εξουσίας. Δεδομένου ότι αυτή λειτουργεί όχι μόνον υπό καθεστώς συνταγματικώς κατοχυρωμένης ανεξαρτησίας. Αλλά και υπό θεσμικές εγγυήσεις *latu sensu* «δεδικασμένου», δηλαδή εφαρμογής του κανόνα δικαίου με άκρως ενισχυμένες δικονομικές προϋποθέσεις διασφάλισης της δεσμευτικότητας και, συνακόλουθα, της αποτελεσματικότητάς του. Είναι όμως αυτονόητο ότι η ως άνω θεσμική θωράκιση της επιρροής της Νομολογίας αποδυναμώνεται όταν -και στο μέτρο που- η Δικαστική Εξουσία επηρεάζεται ουσιαστικά από την πίεση των δύο άλλων Εξουσιών: Της Νομοθετικής και, πρωτίστως, της Εκτελεστικής. Όταν δηλαδή λειτουργεί όχι υπό όρους «νομολογιακής πολιτικής», αλλά υπό όρους «πολιτικής νομολογίας».

- 4.** Υπό τα δεδομένα που προεκτέθηκαν καθίσταται σαφές ότι η αμφίδρομη επιρροή του κανόνα δικαίου επί της κοινωνικοοικονομικής υποδομής του εξαρτάται, κατά κύριο λόγο, από:
- α)** Την χρονική διάρκεια της ισχύος και πρακτικής εφαρμογής του. Αφού, όπως είναι ευνόητο, οι συχνές τροποποιήσεις του και, πολύ περισσότερο, η αιφνίδια κατάργησή του επιβεβαιώνουν την πλήρη «επικυριαρχία» της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας επί του θεσμικού εποικοδομήματος.
 - β)** Ιδίως δε την έκταση της ενεργού επιρροής του στην εξέλιξη της κοινωνικοοικονομικής του υποδομής. Και τούτο διότι η απλή διάρκεια της ισχύος του κανόνα δικαίου, δίχως απτά δείγματα ουσιαστικής εφαρμογής του, δεν αποτελεί, *eo ipso*, αντιπροσωπευτικό δείγμα επίδρασής του στην κοινωνικοοικονομική υποδομή του. Όπως αντιθέτως, έρχεται να τεκμηριώσει το φαινόμενο της, μέσω της «αχρησίας», αποδυνάμωσής του. Και η Έννομη Τάξη αναδεικνύει συχνά τέτοια «νεκρά κύτταρα» κανονιστικών ρυθμίσεων, τα οποία όχι μόνο δεν την εμπλουτίζουν αλλά, όπως αντιθέτως, φανερώνουν την ανεπάρκειά της.

II. Το φαινόμενο της σταδιακής αποδυνάμωσης των κανονιστικών θεσμικών βάσεων της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας: Η διαβρωτική παθογένεια της οικονομικώς «δομημένης» ρυθμιστικής υπόστασης του κανόνα δικαίου.

Υπό τα δεδομένα αυτά, ο σπουδαιότερος κίνδυνος διάβρωσης των θεσμικών και πολιτικών αντιγρίδων της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας προέρχεται από την - εξαιτίας της γενικευμένης οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της υπέρ αυτής, σχεδόν αποκλειστικώς, χρησιμοποίησης της Τεχνολογίας-αποδυνάμωση του κανόνα δικαίου, της Αρχής της Νομιμότητας και, εν τέλει, του Κράτους Δικαίου in globo. Ήτοι της αποδυνάμωσης εκείνων των μέσων κανονιστικής ρύθμισης της κοινωνικής ζωής -σε κάθε κράτος in concreto αλλά και σ' ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο- τα οποία θωρακίζονται με το τεκμήριο της δημοκρατικής νομιμοποίησης, αμέσως ή εμμέσως. Αυτή είναι, σε γενικές τουλάχιστον γραμμές, η διακινδύνευση, η οποία τείνει να πλήξει καιρίως τους θεσμούς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, δια της επικυριαρχίας του «οικονομικού» επί του «θεσμικού». Συγκεκριμένα:

A. Πριν από κάθε άλλη διευκρίνιση, είναι ανάγκη να επισημανθεί ότι η κατά τ' ανωτέρω κρίση του κανόνα δικαίου είναι μέρος των θεωρούμενων ως «εγγενών» αδυναμιών του Κράτους Δικαίου.

1. Ως εγγενείς, περιγράφονται οι αδυναμίες εκείνες, οι οποίες απορρέουν από τις ατέλειες, θεσμικές και πολιτικές, του ίδιου του Κράτους Δικαίου, υπό την σύγχρονη εκδοχή του. Σύμφωνα με όρους συστημικής ανάλυσης, πρόκειται για ατέλειες των επιμέρους στοιχείων του «συστήματος» του Κράτους Δικαίου, οι οποίες δεν του επιτρέπουν ν' αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις συνέπειες της αυξημένης «εντροπίας» του, όπως μάλιστα «διεγείρεται» από τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης αρκεί η ενδεικτική, αλλά πολύ αντιπροσωπευτική, αναφορά σ' εκείνη την «εγγενή» αδυναμία του Κράτους Δικαίου, η οποία αφορά την μη ικανοποιητική λειτουργία των κυρωτικών μηχανισμών, σε περίπτωση παράβασης του κανόνα δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας, ιδίως από πλευράς των κατά περίπτωση αρμόδιων κρατικών οργάνων. Επαναλαμβάνοντας, για πολλοστή φορά, ότι απ' όλους

αυτούς τους κυρωτικούς μηχανισμούς μόνο εκείνος, ο οποίος εντάσσεται στο πλαίσιο της Δικαστικής Εξουσίας κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού της έργου, μπορεί να θεωρηθεί ότι αίρεται, με την απαιτούμενη επάρκεια, στο ύψος των απαιτήσεων ενός πραγματικού, σύγχρονου Κράτους Δικαίου. Κάτι όμως το οποίο, όπως είναι ευνόητο, δεν αρκεί για να καλύψει όλα τα κενά, τα οποία εμφανίζει ο κανονιστικός «μανδύας» της Αρχής της Νομιμότητας, ως θεμελιώδους ερείσματος του θεσμικού «οχυρού» του Κράτους Δικαίου και του συστήματος προστασίας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

- 2.** Στις κατά τ' ανωτέρω «εγγενείς» αδυναμίες, ως προς την αποτελεσματική λειτουργία του Κράτους Δικαίου, πρέπει να προστεθούν και οι -διόλου λιγότερο επικίνδυνες, όπως φαίνεται από την ανάλυση που ακολουθεί- «εξωγενείς» αδυναμίες, οι οποίες απορρέουν κατά κύριο λόγο από την, ραγδαίως εντεινόμενη, επιρροή της, δήθεν, ανάγκης ευρείας «απορρύθμισης» του πεδίου της κοινωνικής και οικονομικής δράσης. Η δε κρίση του κανόνα δικαίου είναι μέρος και των θεωρούμενων, κατά τον τρόπο που εκτέθηκε αμέσως προηγουμένως, γενικότερων «εξωγενών» αδυναμιών του Κράτους Δικαίου.

α) Είναι δε αυτές οι «εξωγενείς» αδυναμίες του Κράτους Δικαίου, με πιο εμφανή την εντεινόμενη «απορρύθμιση», που καταγράφονται ως περισσότερο διαβρωτικές τόσο για τον πυρήνα του όσο και για τον κανόνα δικαίου. Και τούτο διότι η «απορρύθμιση» αυτή συρρικνώνει, δραματικά, το πεδίο της ρυθμιστικής παρέμβασής τους και αποδομεί την δημοκρατική νομιμοποίηση των κρατικών οργάνων -κυρίως δε εκείνων της Εκτελεστικής Εξουσίας- κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους. Κατ' εξοχήν δε συρρικνώνει, όπως φαίνεται από την ανάλυση που προηγήθηκε, την δημοκρατική νομιμοποίηση του κανόνα δικαίου, αφού σε πλειάδα περιπτώσεων -οι οποίες διαρκώς πολλαπλασιάζονται και αφορούν τόσο τις εσωτερικές, κατά περίπτωση, Ένομες Τάξεις, όσο και την Ευρωπαϊκή και την Διεθνή Ένομη Τάξη- η προέλευση αλλά και ο τρόπος παραγωγής του κανόνα δικαίου έχουν ουσιωδώς μεταλλαχθεί.

β) Συγκεκριμένα δε σε αυτές τις περιπτώσεις ο κανόνας δικαίου δεν προέρχεται από όργανα, τα οποία διαθέτουν επαρκή δημοκρατική νομιμοποίηση ούτε θεσπίζονται, κατ' επέκταση, με βάση την δημοκρατικώς οργανωμένη αποτίμηση των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων κάθε συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου. Αντιθέτως, η παραγωγή τέτοιων κανόνων δικαίου οφείλεται στην δραστηριότητα οργάνων, που κινούνται στην σφαίρα του πλήρως παγκοσμιοποιημένου οικονομικού συστήματος και δημιουργούνται δίχως εμφανείς θεσμικές διαδικασίες, εξ ου και η δράση τους αναπτύσσεται χωρίς επαρκή, για όργανα τέτοιας σημασίας, διαφάνεια και γνώση των δεδομένων λήψης των αποφάσεών τους. Επιπλέον -και συνακόλουθα- ως προς αυτούς τους κανόνες δικαίου δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τα δεδομένα της υποδομής, ακόμη και αμιγώς οικονομικής, τα οποία λαμβάνονται υπόψη προκειμένου τα όργανα παραγωγής του ν' αποφασίσουν την «θεσμοθέτησή» τους. Υπό τους όρους αυτούς, η ρυθμιστική υπόσταση τέτοιων κανόνων δικαίου ουδεμία σχέση έχει με την κλασική -και ανταποκρινόμενη στην ιδιοσυστασία της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και του Κράτους Δικαίου- δημοκρατική θεσμοθέτησή τους. Έτσι, και όλως αντιθέτως, η ρυθμιστική τους υπόσταση, εμφανώς «νοθευμένη» από δημοκρατική άποψη, αποβαίνει αμιγώς οικονομικώς «δομημένη», κάτι το οποίο προκαλεί πραγματικό «θεσμικό» δέος, αν αναλογισθεί κανείς ότι μέσω της εφαρμογής τέτοιων κανόνων δικαίου λαμβάνονται αποφάσεις με τεράστιες επιπτώσεις σε αυτό τούτο το παγκόσμιο οικονομικό γίγνεσθαι. Και μόνο το παράδειγμα των κανόνων, με βάση τους οποίους αποφασίζουν οι κάθε είδους «Οίκοι Αξιολόγησης», αρκεί για να βεβαιώσει «του λόγου το ασφαλές». Και με αυτό τον τρόπο εξηγείται το πώς και γιατί δεν είναι, όπως απαιτούν οι αρχές της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και του Κράτους Δικαίου, το «θεσμικό» που ρυθμίζει κανονιστικώς το «οικονομικό». Αλλά είναι το «οικονομικό» -αφού αυτό καθορίζει, κατά βάση, την καταγωγή και τα όργανα παραγωγής των κανόνων δικαίου- το οποίο επικυριαρχεί του «θεσμικού», με όλες τις εντεύθεν διαβρωτικές συνέπειες για

την Αρχή της Νομιμότητας, το Κράτος Δικαίου και, εν τέλει, την ίδια την Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία.

Β. Ως προς την έννοια και τις επιδιώξεις της επιχείρησης «απορρύθμιση», για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως και η οποία επιτείνει εμφανώς την κατά τ' ανωτέρω επικυριαρχία του «οικονομικού» επί του «θεσμικού», επισημαίνονται τ' ακόλουθα:

1. «Κοιτίδα» της θεωρίας περί «απορρύθμισης» υπήρξε, κατά την δεκαετία του 1950, η Σχολή του Σικάγο και «γεννήτοράς» της ο Μ. Friedman, επικεφαλής της ακραίως νεοφιλελεύθερης αντίληψης περί μιας αποτελεσματικής δυνατότητας πλήρους «αυτορρύθμισης» της αγοράς.

α) Κατά την αντίληψη αυτή, σε γενικές γραμμές, οι παραδοσιακές αρχές του καπιταλισμού, ως προς την προσφορά και την ζήτηση, αρκούν, από μόνες τους, για να επιτύχουν την αναγκαία, κάθε φορά, ισορροπία του όλου οικονομικού συστήματος. Ακόμη και σε περιόδους οικονομικής κρίσης, η ισορροπία αποκαθίσταται, αποκλειστικώς, δια της εφαρμογής των οικονομικών, αμιγώς, κανόνων της αγοράς. Η κρατική παρέμβαση μόνο «δεινά» μπορεί να προκαλέσει.

β) Άρα, ο κάθε είδους και έκτασης κρατικός παρεμβατισμός όχι μόνο δεν επιλύει τα προβλήματα των οικονομικών κρίσεων αλλά, όλως αντιθέτως, τα επιδεινώνει. Υπό τα δεδομένα αυτά, π.χ. η μέσω της κρατικής παρέμβασης οργάνωση και επέκταση του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου, πέρα και έξω από την αυτοδύναμη λειτουργία της αγοράς, αποτελεί «πρόβλημα» και όχι λύση για τις οικονομικές κρίσεις.

2. Κατ' ακολουθία, η ως άνω αντίληψη περί «αυτορρύθμισης» της αγοράς -και, άρα, του οικονομικού συστήματος- αποκλειστικώς μέσω των κανόνων της προσφοράς και της ζήτησης, προϋποθέτει:

α) Σταδιακή συρρίκνωση του πεδίου δράσης του Κράτους. «Όσο λιγότερο κράτος τόσο το καλλίτερο». Κάπως έτσι το Κράτος -άρα και το Κράτος Δικαίου, ιδίως υπό την εκδοχή του ως Κοινωνικού Κράτους, και με συνταγματικό μάλιστα

έρεισμα-οφείλει να περιορισθεί, περίπου, στον ρόλο του «νυκτοφύλακος κυνός», κατά την αντίληψη των μέσων του 19ου αιώνα.

β) Επίσης, ανάλογη συρρίκνωση του όγκου των κανόνων δικαίου, οι οποίοι διέπουν την άσκηση των κάθε είδους κρατικών δραστηριοτήτων. Ιδίως δε εκείνων που διέπουν την δραστηριότητα της Εκτελεστικής Εξουσίας, ως «αιχμής του δόρατος» της όλης κρατικής δραστηριότητας.

Γ. Οι επιπτώσεις από την εφαρμογή στην πράξη της προμνημονευόμενης επιχείρησης «απορρύθμιση» μπορούν να συνοψισθούν στα εξής:

1. Κατά πρώτο λόγο, ακριβώς εξαιτίας της συρρίκνωσης του τομέα παρέμβασης του Κράτους, μεγάλο μέρος του κενού που προκύπτει το καταλαμβάνουν, με την δράση τους, νεοπαγείς φορείς του ιδιωτικού τομέα, για τους οποίους έγινε, έστω και ακροθιγώς, λόγος προηγουμένως. Φορείς οι οποίοι, λόγω της καταγωγής τους, στερούνται οιασδήποτε δημοκρατικής νομιμοποίησης. Αυτή δε η έλλειψη δημοκρατικής νομιμοποίησης είναι εκείνη που αναδεικνύει και το μέγεθος των συνεπειών της φθίνουσας πορείας του Κράτους Δικαίου. Και τούτο, διότι οι φορείς του ιδιωτικού τομέα αναλαμβάνουν έτσι την διεκπεραίωση καθηκόντων, τα οποία συνδέονται ευθέως ακόμη και με την άσκηση δημόσιας εξουσίας *stricto sensu*. Γεγονός που θίγει τον ίδιο τον πυρήνα του παραδοσιακού Κράτους Δικαίου.

2. Κατά δεύτερο λόγο -και κατά συνέπεια- εκεί όπου η παραδοσιακή κρατική δραστηριότητα ανατίθεται πλέον σε φορείς του ιδιωτικού τομέα, η κανονιστική ρύθμιση της αντίστοιχης δραστηριότητας δεν γίνεται μόνο μέσω των κανόνων δικαίου κρατικής προέλευσης και, άρα, αντίστοιχης δημοκρατικής νομιμοποίησης.

α) Επιχειρείται, όπως εκτέθηκε ανωτέρω, και μέσω «νεότευκτων» κανόνων ιδιωτικής προέλευσης και έμπνευσης, των οποίων η «νομιμοποίηση» δεν έχει ίχνος δημοκρατικής κάλυψης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων κανόνων παρέχουν πολλοί από τους, διαρκώς πολλαπλασιαζόμενους, παγκόσμιους χρηματοπι-στωτικούς κανόνες.

β) Με την μέθοδο αυτή η γενικότερη συρρίκνωση του Κράτους Δικαίου εκκολάπτει και ανάλογη δραστική συρρίκνωση της δημόσιου χαρακτήρα Έννομης Τάξης, αφήνοντας πεδίο ανάπτυξης σε μια «κανονιστική παραγωγή» ιδιωτικής καταγωγής, με κυρωτικούς μηχανισμούς επίσης ιδιωτικής καταγωγής.

Δ. Οι προαναφερόμενες εγγενείς αδυναμίες -λόγω των θεσμικών και πολιτικών κενών του- αλλά και οι επίσης προαναφερόμενες σοβαρές ατέλειες του κανόνα δικαίου, κατά την «περιδίνησή» του στο κανονιστικώς άναρχο πεδίο της «απορρύθμισης», συνιστούν τις βασικές αιτίες του δημοκρατικού ελλείμματος, που πλήττει καιρίως το σύγχρονο Κράτος Δικαίου. Ένα δημοκρατικό έλλειμμα το οποίο ανιχνεύεται, και μάλιστα ευκρινώς, από την μια πλευρά στα ολοένα και πολλαπλασιαζόμενα κρούσματα αποδυνάμωσης της Αρχής της Νομιμότητας της δράσης των κρατικών οργάνων. Και, από την άλλη πλευρά, στην διαρκώς φθίνουσα πορεία της δημοκρατικής νομιμοποίησης της δράσης αυτής.

1. Τις δημοκρατικές αντηρίδες του σύγχρονου Κράτους Δικαίου υπονομεύει και μια άλλη, διαρκώς επιδεινούμενη, κρίση της Αρχής της Νομιμότητας. Δηλαδή, κατ' ουσίαν, η αδυναμία του δημοκρατικώς θεσπισμένου κανόνα δικαίου να τιθασεύσει κανονιστικώς την δράση των κρατικών οργάνων εν γένει. Γεγονός το οποίο οφείλεται, ιδίως, στο ότι:

α) Ο κανόνας δικαίου αδυνατεί πια να ρυθμίσει επαρκώς την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα, της οποίας αποτελεί εποικοδόμημα. Δοθέντος ότι η ταχύτητα των μεταμορφώσεων της και η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας καθιστούν, πολλές τουλάχιστον φορές, κανονιστικώς ανεπαρκή τον κανόνα δικαίου, ήδη κατά τον χρόνο έναρξης της ισχύος του. Επέκεινα, η δράση των κρατικών οργάνων διαμορφώνεται μέσα σ' έναν -οιονεί άναρχο- κανονιστικό χώρο, η ιδιομορφία του οποίου έγκειται στο ότι δεν παρέχει στην αρμοδιότητα των ως άνω οργάνων στέρεο και σαφές δημοκρατικό υπόβαθρο.

β) Συνακόλουθα, οι κυρωτικοί μηχανισμοί, οι οποίοι καλούνται να εγγυηθούν την *in concreto* τήρηση της Αρχής της Νομιμότητας, δεν διαθέτουν το αναγκαίο,

αναφορικά με την κανονιστική του εμβέλεια, θεσμικό οπλοστάσιο, που θα τους διασφάλιζε τις προϋποθέσεις αποτελεσματικής οριοθέτησης της δράσης των κρατικών οργάνων εντός μιας δημοκρατικώς -και με την δέουσα πληρότητα- οργανωμένης Έννομης Τάξης.

2. Το κατά τ' ανωτέρω φαινόμενο της «απορρύθμισης», ως μεθόδου περιθωριοποίησης της ρύθμισης της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας μέσω κανόνων δικαίου κρατικής προέλευσης, υποσκάπτει, με την σειρά του, τις δημοκρατικές αντιλήψεις του σύγχρονου Κράτους Δικαίου υπό τις εξής δύο, πρωτίστως, εκδοχές:

α) Πρώτον, η ιδιωτική πρωτοβουλία εξελίσσεται, σε μεγάλο βαθμό, πέρα και έξω από την ρυθμιστική επιρροή δημοκρατικώς διαμορφωμένων κανόνων δικαίου κρατικής προέλευσης. Εξελίσσεται δηλαδή, και μάλιστα με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση, υπό την ρυθμιστική επιρροή ατελών κανόνων δικαίου άγνωστης και, εν πάση περιπτώσει, μη δημοκρατικώς κατοχυρωμένης προέλευσης. Υπό τα δεδομένα αυτά η «αρμοδιότητα» των κρατικών οργάνων, κατά την ανάπτυξη της δράσης τους, χάνει σταδιακώς όχι μόνο την κανονιστική της δύναμη αλλά και την απαραίτητη σύνδεσή της με τους, δημοκρατικής θεσμικής διάστασης, πυλώνες στήριξης του Κράτους Δικαίου.

β) Δεύτερον, η κατά τ' ανωτέρω, μειωμένη πλέον, δημοκρατική νομιμοποίηση της «αρμοδιότητας» των κρατικών οργάνων έχει άμεση επίπτωση πάνω στην αντίστοιχη δημοκρατική νομιμοποίηση αυτών τούτων των κρατικών οργάνων-φορέων της «αρμοδιότητας». Κατά την έννοια, ότι αντιστοίχως μειωμένη εμφανίζεται και η δημοκρατική νομιμοποίηση των οργάνων τούτων, με τις εντεύθεν αρνητικές συνέπειες ως προς την αναγνώριση του κύρους τους και την αποδοχή της εξουσίας τους εκ μέρους του κοινωνικού συνόλου.

Επίλογος

Η επικυριαρχία του «οικονομικού» επί του «θεσμικού», στην οποία αφιερώθηκε η ανάλυση που προηγήθηκε, βαθαίνει τα υφιστάμενα «ρήγματα» στον θεσμικό θώρακα της

Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και προκαλεί νέα, τα οποία είναι τόσο περισσότερα επικίνδυνα, όσο δημιουργούνται και επιδρούν οιονεί υποδορίως. Και τούτο διότι η δημιουργία και δράση τους από την μια πλευρά δεν είναι αρκούντως εμφανείς και, από την άλλη πλευρά -και δυστυχώς- θεωρούνται, βοηθούσης και της κυρίαρχης σήμερα οικονομοκεντρικής νοοτροπίας, αναπότρεπτες ή, ακόμη, και φυσιολογικές.

A. Όπως ήδη εκτέθηκε, τα προμνημονευόμενα ρήγματα στον θεσμικό θώρακα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας είναι, κατά βάθος και κατ' ουσία, «ρήγματα» που ξεκινούν από το Κράτος Δικαίου και την Αρχή της Νομιμότητας και φθάνουν ως τον πυρήνα των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Επειδή δε τα «ρήγματα» αυτά οφείλονται, κατ' εξοχήν, στην «αποψίλωση» της δημοκρατικής νομιμοποίησης του κανόνα δικαίου -ο οποίος συνιστά την θεσμική «μονάδα μέτρησης» του οικοδομήματος του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας- κατ' αποτέλεσμα μια τέτοια αρνητική εξέλιξη καταλήγει να εξελίσσεται σε μια μορφή υπονόμησης των θεμελίων της ίδιας της Δημοκρατικής Αρχής.

B. Η διαπίστωση αυτή κατ' ουδένα τρόπο δύναται να χαρακτηριστεί ως αβάσιμη ή, έστω, ως υπερβολική. Και τούτο διότι την επιβεβαιώνει, στο ακέραιο, η πρωτεϊκή μετάλλαξη του κανόνα δικαίου, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την καταγωγή του και την θέσπισή του.

1. Κατά την λογική της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, ο κανόνας δικαίου, ως μέσο δόμησης του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας, πρέπει να διαμορφώνεται από όργανα που διαθέτουν επαρκή δημοκρατική νομιμοποίηση και να προκύπτουν από εξίσου δημοκρατικώς νομιμοποιημένες διαδικασίες, οι οποίες λαμβάνουν αρκούντως υπόψη τις ανάγκες της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας που αφορά κάθε κοινωνικό σύνολο. Αυτός ο δημοκρατικώς νομιμοποιημένος κανόνας δικαίου, με πλήρη σεβασμό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που βρίσκεται στον πυρήνα της οικονομικής «ιδεολογίας» της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, μπορεί να διασφαλίζει, με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο, τόσο τα μέσα όσο και τα όρια άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με στόχο την αρμονική και δημιουργική συνύπαρξη των μελών του οικείου κοινωνικού

συνόλου κατά την εξέλιξη της δραστηριότητάς τους, η οποία κατατείνει στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους.

2. Όλως αντιθέτως, οι στερούμενοι δημοκρατικής νομιμοποίησης κανόνες δικαίου ουδεμία από τις προαναφερόμενες αρχές της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας μπορούν να υπερασπίσουν σύμφωνα με το πνεύμα τους. Τούτο οφείλεται, κυρίως, στο ότι, κατά την δομή τους, αυτοί οι κανόνες δικαίου παράγονται με βάση αμιγώς οικονομοκεντρικά κριτήρια, τα οποία καθορίζουν το, όποιο, κανονιστικό τους περιεχόμενο. Αυτή η αδήριτη θεσμική και πολιτική πραγματικότητα περιγράφει με ενάργεια την «μετάβαση» από την δημοκρατικώς θεσμοθετημένη στην οικονομικώς «δομημένη» ρυθμιστική υπόσταση του κανόνα δικαίου. Ταυτοχρόνως περιγράφει, με την ίδια ενάργεια, γιατί και πώς είναι όχι υποθετικός αλλ' απολύτως υπαρκτός ο κίνδυνος της επικυριαρχίας του «οικονομικού» επί του «θεσμικού».